

Людмила Герус

## КАЗКОВІ СЮЖЕТИ В УКРАЇНСЬКІЙ ІГРАШЦІ



погляду сучасника казкові сюжети в іграшці сприймаються вельми органічно, як неодмінний важливий елемент розвитку та виховання дитини. Проте їхня поява має свою історію, як властиво, й будь-якого іншого вияву культури. Найдавніші відомі нам нині на території України іграшки, що втілюють казкові сюжети, походять з VI – V ст. до н.е. з Північного Надчорномор'я. Це глиняна фігурка мавпи у посудині, фігурки слона, верблюда, які були знайдені у похованнях ді-

тей разом з іншими іграшками та речами дитячого побуту [18, 21]. Підставою вважати ці іграшки пластичними ілюстраціями казок чи оповідань є те, що вони зображують не характерних для даного географічного поясу тварин. Імовірно знахідки мають грецьке походження, оскільки у IV ст. до н. е. – III ст. н. е. Північне Надчорномор'я заселяли колоністи з Греції [2, 17]. Проте це не заперечує існування подібних іграшок на інших просторах України, також вони могли бути роботами місцевих майстрів.

В періоді XI – XIII ст. історії української іграшки сюжетне трактування представлене глиняними фігурками воїнів в кольчугах, шоломах, зі списами та іншими військовими обладунками верхи на коні. Фігурки воїнів були виявлені при розкопках давньоруських міст Києва [14, 20, рис. 9-10; 9, 116, рис. 77], Вишгорода [4, табл. VII, 3], Воїня [5, 96, табл. XVII, 3], Галича [11, 202, рис. 85]. Трапляються вони у Білорусі [7, 73, рис. 26, 9; 8, 187, рис. 93, 9], Польщі [22, 20-21], Словаччині [20, 34] й інших теренах розселення слов'ян. Поширення сюжету озброєного вершника в пластиці, очевидно, було зумовлено уявленнями про воїна, який у світогляді середньовічного суспільства втілював ідею лицарства, безпеки.

У XIV – XVIII ст. простежується поширення образу жінки з немовлям на руках, рідше з фігуркою птаха під пахвою. Такі фігурки виявлено у Києві, Білій Церкві, Переяславі-Хмельницькому, Мостищах Київської обл., Карабчиєві Житомирської обл., Гришинцях Черкаської обл. [17, 63-66, рис. 1-12], а також у Білорусі [1, 636], Росії [16, 56, рис. 2] та інших слов'янських країнах.

Іконографія фігурок передає жінок, що вбрані в характерний тому періоду одяг, головні убори, прикраси. На окремих фігурках XVII–XVIII ст. помітні стильові впливи ренесансу та бароко, які здебільше виявляються у трактуванні обличчя та головних уборів. Зокрема, рельєф обличчя детально моделює округлі очі, впадини навколо них, ніс, вуста, підборіддя, іноді випуклі щоки. Інколи брови і вії наведені коричневим ангобом. Зверху голівки увінчані переважно високими конусо- або циліндроподібними, часто трохи розширеними доверху уборами, що прикрашені суцільними або уривчастими валиками. В окремих фігурок головні убори подібні на кораблик, польську конфедератку. На голівках зазначено волосся, гладко зачесане догори або розділене посередині й зібране на потилиці у калачик чи заплетене у косу. Трапляються зображення високих віялоподібних зачісок. У більшості фігурок вуха прикрашені сережками, що мають вигляд подовгастих заокруглених платівок з поздовжніми косими нарізками. Навколо шиї наліплено один або два паралельно розташованих валики, які, імовірно, передають оформлення горловини сукні або шалик. Основа фігурок розширена у вигляді дзвона, який водночас відтворює широку сукню. В однієї фігурки основа розмальована вертикальними коричневими смугами, що, напевне, зазначають складки сукні. У деяких





фігурок наявні розширення на зап'ястях рук, що, очевидно, передає особливості крою рукавів.

З огляду на іконографію, а також розміри фігурок (до двадцяти сантиметрів висотою) вони, вірогідно, виконували не лише ігрову функцію, а поєднували її з декоративною та реліктовою. Наприклад, їх могли прилаштовувати на кахельні печі, як це робили XVI–XVIII ст. у Західній Європі [19, іл. 1].

Інший властивий періоду XVI–XVIII ст. сюжет, зважаючи на трактування рис обличчя та елементів одягу — щоки, намальовані коричневим ангобом, волосся, конусоподібний ковпак, а також пелеринка навколо ший, зображує блазня [23].

З-поміж пластичних зображень XVI–XVIII ст. виділяється фігурка чотиринової істоти з головою людини [24], що своїми витоками, імовірно, сягає архаїчного світогляду, зокрема, уявлень про єдність звіриної і людської природи, й залишається в українській народній іграшці першої половини XX ст.

У XVII–XVIII ст. з'являються сюжетні композиції: качка з двома каченятами, ведмеді, що сидять, — один грає на цимбалах, другий на басі [6, 68, фіг. 26]. В них зображення тварин зберігають фронтальність та статичність положення. Фігурки ведмедів ледь пошавлює враження руху передніх лап. Їхні поверхні вкриті поливою: качка з каченятами — жовтою, ведмеді — темно-зеленою.

У XIX ст. в Європі у зв'язку з осмисленням психологами та педагогами ролі гри й іграшки у виховному процесі запроваджуються забавки на сучасну тематику, які б відповідно до конкретних педагогічних цілей моделювали історичне минуле та навколишню дійсність з її реальними подіями, естетичними уподобаннями, технічними досягненнями. Такого типу іграшки — модель швейної машини, млина, поїзда, що були виготовлені майстрами з м. Яворова (тепер Львівська обл.) І. Фіялом, С. Масюком, С. Цюпою, експонувалися на Крайовій виставці 1896 р. у Львові [21, 186].

Оновлення української народної іграшки спричинила діяльність навчально-виробничих закладів, які наприкінці XIX – початку XX ст. в рамках заходів громадського руху за збереження української національної культури були створені в осередках народної творчості. Так, у земській навчально-гончарній майстерні в Опішному усталений репертуар іграшок — «баришень», коників, пташок, збагатили відомі та близькі розумінню дитини з фольклору образи білочки, мишки, слоника тощо [15, табл. XII, 130-135]. У миргородській художньо-промисловій школі ім. М. В. Гоголя та згаданій майстерні в Опішному з метою „поліпшення техніки й художнього смаку” гончарям пропонували для копіювання та наслідування створені художниками фігурки запорожців, лірників, чумаків, гончарів, лісорубів тощо [10, 10]. З цих фігурок створювали тематичні композиції, які відображували побутові, історичні події, мотиви з літературних творів. За влучним визначенням Ю. Самаріна це були «ліпні фігурки, які виготовлялись одночасно і для дорослих, і для дітей і виконували роль прикраси помешкання» [12, 40].

«Ушляхетнення» традиційних й створення нових відповідних тогочасним педагогічним вимогам та конкурентоздатних на європейському ринку іграшок було головним завданням забавкарської школи, яка у 1896 – 1910-х рр. діяла у Яворові [3, 76-78].

Серед іграшок, які наприкінці XIX – у першій третині XX ст. виготовляли майстри в умовах традиційного середовища, можна побачити образи, хоча й вирішені відповідно до місцевих традицій засобами, проте своєрідно потрактовані: позбавлені характерної для народної іграшки статичності, натомість наділені певними штрихами та емоційними характеристиками.

Своєрідними подробицями виділяються яворівські візочки з кониками. За принципом узагальненого пластичного трактування фігурка коника подібна до слов'янських прообразів XI – XIII ст. [3, 43-44]. Однак, сама іграшка суттєво відрізняється, пере-

довсім, архітектонікою. На підставці-основі її розгорнулися мініатюрні жанрові сценки, які, повторюючи в основному один сюжет, мають варіанти компоновання: один або два коники, що «тягнуть» віз, «драбиняки» чи сани, а в них — фігурка візника, деколи до фігурки коника прикріплені віжки. Зміст іграшки підсилює й наближує до світосприйняття дитини яскрава жовто-червоно-зелена, синьо-червона гама барв та композиція розпису. Намальовані на боках фігурки коника концентричні кола співвідносяться з силою та міццю реальної тварини, гнучкі «вербівки» вздовж ший створюють враження руху. Асоціативні уявлення та ігрові якості візка розширює можливість справжнього пересування. Коли візок потягнути за прив'язану до основи мотузку, він починає рухатися, валячи за собою в чарівний світ.

Фігурка пташки — «качечка», що у перші десятиліття ХХ ст. була створена яворівським майстром Семеном Тиндиком, а згодом поширилася Кошараві, Бжозі Стадницькій та інших осередках Польщі [22, 78, 86-87], згідно до місцевих традицій має профільний силует, як і коники, розташована на прямокутній підставці з коліщатами. Казковості образу надають великі яскраво розмальовані крила, що можуть рухатися. Варто штовхнути вставлений в отвір підставки держак і птах, немов готуючись злетіти, швидко залопотить крилами в барвистому плетиві кольорів.

Влучним поєднанням вигадки і реальності вирізняється поширена в Україні та сусідніх слов'янських країнах динамічна іграшка з фігурками пташок, які клюють зерно. Під дощечкою-основною на прив'язаних до голівок фігурок нитках підвішена кулька, від похитування якої голівки то піднімаються вгору, то опускаються вниз, достоту нагадуючи метушливу поведку птахів.

В іграшках «Хлопчик з бараном», «Козлики» з Холмщини неординарний сюжет підкреслює конструкція, що ґрунтується принципі рухомо з'єднаних планок. В першій іграшці, що зображує хлопчика з бараном, при посуванні однієї з планок фігурки імітують боротьбу. Обидві фігурки з чіткою, виразною лінією силуету. У постаті хлопчика вгадуються елементи традиційного одягу: капелюх, кабат, штани та ін. Силует тварини передає голову із закрученими рогами, корпус, декоративно окреслений хвилястою лінією, яка зображує вовну, ретельно вирізані ноги. Емоційну виразність образів посилюють наведені чорним контуром риси обличчя, волосся, дитини та властиві риси барана — роги, копитця тощо.

В іграшці «Козлики» фігурки розташовані одна супроти одної. При розтягуванні планок в сторони вони нахилиються до середини й вдаряються лобами, створюючи звук. На відміну від силуетних зображень хлопчика і барана фігурки козликів об'ємні, виконані у натуралістичній манері, однак з елементами декоративності. Дрібні, вільно покладені на поверхню порізи надають фігуркам властивих обрисів і водночас зображують вовну. Широко розплющені круглі очі, нахилена голова з настовбурченими вухами та різьками передають збуджений стан готових до сутички тварин.

В глиняній іграшці кінця ХІХ – початку ХХ ст. поряд з лаконічно вирішеними фігурками, які легко вміщуються на долоні руки, поширюються ляльки значно більші за об'ємом й з ретельніше опрацьованими поверхнями. В опішнянській іграшках силует таких фігурок ускладнений чисельними ліпними деталями, які передають волани, складки на подолах, горловинах та рукавах сукенок, розкішні капелюхи, разки намиста й дукачів, кульчики, віяла, сумки, парасольки й ін. В окремих фігурках з близькою до анатомічної точністю промодельовані риси обличчя. Варіанти таких фігурок досить чисельні й різноманітні не лише набором аксесуарів, а й особливостями інтерпретації образу. Зображення жінок наділені реальними, втіленими з властивою народному мистецтву влучністю та гостротою характеристиками. Зовнішню спокійну величність по-жвавлює переважно експресивний вираз обличчя, що передає образ пихатої насупленої





пані, серйозної стурбованої няньки тощо. У кожній фігурці помітна легка іронія. Вона немов нагадує, що це іграшка, світ вигаданий, хоча й створений на підставі життєвих спостережень.

З-посеред фігурок вершників виділяється створений в Опішні вершник на трьох-головому коні, винятковий за пластичним рішенням й особливою переконливістю, попри очевидність художнього вимислу.

Традиційною й водночас своєрідною у пластичному й орнаментальному рішеннях є фігурка коника з Бару (Вінницька обл.). Перед нами не звичайний коник, а молоде, безпорадне лоша, яке щойно зіп'ялось на ноги. Його великі чорні очі з наведеними чорними бровами наче випромінюють допитливість і водночас пустотливість — риси, що притаманні більше людській, аніж тваринній природі. Вишукані пропорції, чистоту й співучість ліній силуету ще більше підкреслює суцільний шар побілу. Зрештою, й розпис барвами приглушених відтінків — зелена, вохриста, коричнева — виглядає необхідним доповненням пластичної та образної характеристик.

Фігурка півника з Бару має виразний силует зі старанно промодельованими об'ємами, які передають властиві ознаки, акцентуючи порівняно великий гребінь, розкішний віялоподібний хвіст, високі ніжки. Досконалії пластичній характеристиці образу відповідає оздоблення кольоровими плямами, що вирізняють ознаки птаха. За пластикою, яскравим колоритним розписом фігурка асоціюється з казковим персонажем — «півником — золотим гребінчиком», який уособлював працьовитість, дбайливість, доброзичливість.

Фігурка баранчика з Барбаровки (Київська обл.) відзначається натуралістичним трактуванням не лише голівки, а й тулуба, поверхня якого вкрита неглибокими виїмками. Їхнє поєднання з гладкими площинами творить своєрідний ефект — імітацію вовни. Примхливу гру світла й тіні вигідно підсилює лискучий шар поливи.

Виразно тенденції реалістичного зображення фігурок тварин виявляють іграшки Якова Бацуци з Адамівки (Хмельницька обл.). Фігурки не лише відтворюють образ з його найхарактернішими ознаками, а й передають певний стан тварини: кішка з піднятим хвостом, птаха з розпростертими, наче для злету, крилами, жабка з піднесеними, немов у стрибку, ніжками.

З кінця 1930-х рр. сюжетна пластика набуває розвитку під впливом Центральної експериментальної майстерні при Державному музеї українського мистецтва у Києві, яка об'єднала обдарованих майстрів з різних осередків України. Зокрема, багатофігурні композиції на літературну та казкову тематику — «Ріпка», «Звірі-музиканти», «Казка про попа та його наймита Балду», «Руслан і Людмила», «Демидові вареники», «Квартет» та ін. створював Іван Гончар, якого запросили у відділ кераміки з Крищенців (Вінницька обл.). З огляду на зміст, реалістичність пластичного та кольорового рішень ці роботи опосередковано пов'язані з народною іграшкою, наближаються до декоративної пластики малих форм.

В напрямку запровадження іграшок, «які б не лише викликали зацікавлення дитини до гри, але й розвивали естетичний смак, пов'язували з українською духовністю» працювала Школа деревного промислу в Яворові, що була відновлена у 1943р. на ґрунті колишньої забавкарської школи. За час існування школи протягом одного 1943-44-го навчального року учнями під





керівництвом вчителів була спроектована сюжетна гра «Запорізьська Січ» [13, 480].

У другій половині ХХ ст. на тлі активного розвитку промислового виробництва іграшок продовжує оновлюватися тематика народної іграшки. Її зміст майстри намагалися наблизити до сучасності. Їхні прагнення відображувати теми, навіяні життям, власним досвідом чи запозичені з інших видів мистецтва та літературних творів, спричинили популярність сюжетних композицій.

Так у яворівській іграшці з'явилися сповнені наївного сприйняття дійсності сюжетні «Цирк», «Весілля», «Дятли», «Квочка з курчатами» та ін. Багатофігурні композиції з дерева та глини, в яких ідеалізувались побут та звичаї гуцулів, розвивали майстри з Прикарпаття. Художньо-пластичні основи народної іграшки використовувались в Центральній лабораторії «Укрхудожпрому», Експериментальній майстерні при Академії будівництва і архітектури УРСР та ін. Набуваючи рис декоративності, ці твори втратили ігрове призначення, ставали об'єктами споглядання, прикрасою, сувеніром. Значно менше серед них було сюжетних іграшок. Зокрема, казкову тематику розвивала в своїй творчості О. Селюченко з Опішні, О. Шиян з Одеси, М. Гончарук та П. Добровольський з Летичева (Хмельницька обл.), Я. Ремінецький з Тернополя, П. Мось з Харкова.

З кінця ХХ ст. творче осмислення та втілення у матеріалі фольклорних та казкових сюжетів набуває розвитку у творчості дітей. Цей напрямок видається доволі перспективним, оскільки народна іграшка у сфері дитячої творчості має значні переваги як мистецький об'єкт, оскільки спілкування з нею відбувається близькими та зрозумілими дитячій свідомості засобами. Водночас створення іграшки на фольклорні теми зі щедро дарованих природою екологічних матеріалів пов'язує дитину з українською духовністю та сприяє формуванню свідомості національних пріоритетів.

### Джерела:

1. Археологія і нумізматыка Беларусі: Энцыклапедыя. — Мінськ, 1993.
2. Блаватский В.Д. Воздействие античной культуры на страны Северного Причерноморья (IV в. до н.э. — III в. н.э.) // Советская археология. — 1964. — N 2. — С. 13—26.
3. Герус Л.М. Українська народна іграшка. — Львів, 2004.
4. Довженок В.Й. Огляд археологічного вивчення древнього Вишгорода в 1934 — 1937 рр. // Археологія. — К.: Вид-во АН УРСР, 1950. — Т. 3. — С. 64—92, іл.
5. Довженок В.Й., Гончаров В.К., Юра Р.О. Давньоруське місто Воїнь. — К.: Наукова думка, 1966.
6. Динцес Л. Русская глиняная игрушка. — Москва; Ленинград, 1936.
7. Зверуго Я.Г. Древний Волковиск. — Минск: Наука і техніка, 1975.
8. Зверуго Я.Г. Верхнее Понеманье в IX — XIII в. — Минск: Наука і техніка, 1989.
9. Килиевич С.Р. Детинец Киева IX — пер.пол. XV в. — К.: Наукова думка, 1982.
10. Кустарный отдел Полтавской сельскохозяйственной выставки. — Полтава, 1912.
11. Пастернак Я. Старий Галич. — Краків—Львів: Укр. вид-во, 1944.
12. Самарин Ю. Подольские гончары. — М.: Госуд. центр. музей народоведения, 1929.
13. Стебельський Б. Школа деревного промислу в Яворові і дещо з історії дерев'я-





них промислів Яворівщини // Яворівщина і Краковеччина.

13. Реіональний історико-мемуарний збірник.— Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1984.

14. Толочко П.П., Гупало К.Н. Розкопки Києва у 1969 — 70 рр. // Стародавній Київ.— К.: Наукова думка, 1975. — С. 5—27, іл.

15. Украинское народное творчество. Гончарные изделия главнейшие формы. — Серия VI. — Вып. 1.— Полтава: Изд. кустар. склада Полтав. губерн. земства, 1913.

16. Фехнер М.В. Глиняные игрушки московских гончаров // Материалы и исследования по археологии. — Москва; Ленинград, 1949. — Вып. 12. — С. 52—56, ил.

17. Шовкопляс Г.М. Середньовічна пластика з Києва // Деякі основні напрями вдосконалення діяльності музеїв на сучасному етапі. — К.: Вид-во Держ. істор. музею УРСР, 1990. — С. 63—71, іл.

18. Штерн Э.Р. Из жизни детей в греческих колониях на Северном побережье Черного моря // Сборник археологических статей, поднесенный А.А.Бобринскому в день 25-летия председательства его в Императорской археологической комиссии. — СПб., 1911.— С. 13—30, ил.

19. Franz R. Der Kachelöfen, Entstehung und kunstgeschichtlich Entwicklung vom Mittelalter bis zum Ausgang des Klassizismus.— Graz: Akademische Druck und Vorlagegesellschaft, 1981.

20. Michalides P. L'udové hračky na Slovensku. — Bratislava: SAV, 1972.

21. Niemczynowski W. Przemysł zabawkarski w Jaworowie // Przewodnik przemysłowy.— 1896.— N 15.

22. Seweryn T. Polskie zabawki ludowe. — Warszawa : Wydawnictwa artystyczne i filmowe, 1960.

23. Музей історії Києва, інв. № А 4579.

24. Національний музей історії України, інв. № В-2050/895.